
АКАДЕМИК ВЕСЕЛИН ХАДЖИНИКОЛОВ ЗА ОБЩАТА МЕДИЕВИСТИКА

ЙОРДАН НИКОЛОВ

Йордан Николов. АКАДЕМИК ВЕСЕЛИН ХАДЖИНИКОЛОВ ОБ ОБЩЕЙ МЕДИЕВИСТИКЕ

В настоящей работе рассматриваются труды академика В. Хаджиниколова об общественных отношениях в средневековом обществе. Оценивается „Общая история народного хозяйства“ (лекции, книга вторая, Средневековая история. С., 1957, с. 3–338). Анализируются взгляды автора о периодизации средневекового общества, развитые им в обширном исследовании. Прослеживаются разработки ученого-историка по основным компонентам средневекового общества: государство, монархия, города, торговля. В заключении определяется место трудов академика В. Хаджиниколова по Общей медиевистике в болгарской историографии.

Yordan Nikolov. MEDIEVAL STUDIES IN THE WORKS OF PROF. VESELIN HADZHINIKOLOV, MEMBER OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

In the work of Prof. Nikolov are discussed the works of Prof. Hadzhinikolov on the social relations in the medieval societies. Namely there is an evaluation of "A General History of the national Economy" (lectures, v. II, A History of the Middle Ages, Sofia, 1957, pp. 3–338). There is an analysis of the views of Prof. Hadzhinikolov on the periodization of the medieval society. There is also a presentation of the studies of the historian Prof. Hadzhinikolov on the main components of the medieval society: the state, the monarchy, the cities, the merchandise. In conclusion there is an evaluation of the works on the Medieval History of Prof. Hadzhinikolov in the framework of the Bulgarian historiography.

В най-новото развитие на *Историята на средните векове* в нашата страна важно място заемат академиците Димитър Ангелов (1917–1996)¹, Владимир Топенчаров (1906–1998)² и Веселин Хаджиниколов³. Всеки от тях работи в различни области на историческото знание и обогатява по свой начин фактологическото и методологическото съдържание на науката за феодалната обществена система, поставя въпроси и решава проблеми, които имат трайно значение в историографията. Самобитни, своеобразни не само по тематичния цикъл на своите научни интереси, по изследователския си стил на работа, по качествените черти на своето дело, те обогатяват българската обща история на средните векове и набелязват основните тенденции на нейното развитие.

Сходни по методологическа ориентация, но различни по професионална квалификация, по творчески своеобразие, Д. Ангелов, В. Топенчаров и В. Хаджиниколов дават своя принос за разкриване предмета, тематиката и съдържанието на българската обща медиевистика. Акад. Д. Ангелов осветли взаимоотношенията между Византия, Азия и Западна Европа, изясни съществени аспекти от външнополитическата история на средновековна България, разкри идеологическата същност на богомилството като обществено явление и проследи влиянието му върху различните народи на средновековния свят. Акад. В. Топенчаров чете лекции по история на средните векове във Философско-историческия факултет на Софийския университет „Климент Охридски“, показва европейските и общочовешките предренесансови мащаби на Кирило-Методиевото дело, разшири информацията, с която разполагаме за влиянието на богомилството във Франция. От своя страна, акад. В. Хаджиниколов не само чете, но издаде първия самостоятелен лекционен курс у нас по „Обща история на народното стопанство. Средновековна история“ и разгледа ролята на основни компоненти на идеологическата система на феодалното общество – държавата, етническите общности, културата, битът и пр.

Действително в богатото и разностранно научно-изследователско дело⁴ на акад. В. Хаджиниколов проблемите на общата история на средните векове не заемат централно място и не определят мястото му в българската историография. При все това те привличат вниманието и пораждат необходимостта от историографска оценка най-малко по три основни причини. Преди всичко началото на преподавателската му дейност във Висшия икономически институт „Карл Маркс“ в София е свързано с воденето на лекциите по история на народното стопанство, включваща икономическото развитие на човечеството през родовообщинния строй, робовладелската епоха, феодализма и капитализма. Освен това лекционният курс, който създава, дори до днес си остава първият и до не много отдавна единствен оригинален български учебник по история на средните векове в България. Една част от студиите и статиите, които отпечатва, също засягат възлови въпроси на феодалния строй. В не по-малка, ако не и в по-голяма степен това се отнася и за спецкурса, който води години наред във Великотърновския университет, обнародван в монографията „Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука“ (Велико Търново, 1979).

Проучванията на акад. В. Хаджиниколов се отличават не само с количествените си измерения, но и с качествените си показатели. Това са изследвания, които се характеризират с богатата си информационна натовареност, с широкия си комплексен подход при оценката на социалните процеси и явления. При разработването на проблемите авторът използва модерна съвременна обща методология на научното познание, респ. методите на философията, общата теория на системите, кибернетиката, логиката, семиотиката и др., както и частнонаучните методи на реконструкцията, индикацията, сравнително-историческия, филологическия и др. По такъв начин феодалното общество се разглежда като обществена система, в нейното единство и многообразие. Във и чрез неговите трудове общата медиевистика в нашата страна разкри своите възможности да се развива в крак с европейските научни традиции.

Обикновено, когато се разглежда и оценява научното дело на един учен историк, на първо място се търсят и откриват факторите, които определят неговите частнонаучни интереси, конкретното въздействие на социалната среда, ролята на творците, които му влияят, моделите, служещи му за образец. Колкото и невероятно да изглежда на пръв поглед, трудно може да се посочи историк специалист по феодалното общество у нас, който да определи насоките на начина на мислене, предпочитанията и вкусовете на В. Хаджиниколов. Това не означава, че той няма свои учители в областта на историята. В хронологическа последователност за формирането му като мислител и учен важна роля изиграват неговите преподаватели в различните учебни заведения, които завършва. В Пловдивската духовна семинария, където получава средно образование, придобива солидна подготовка по класическите езици – старогръцки и латински, както и по история, философия, различни богословски дисциплини. Там му преподават изявени хуманитаристи като литератора Димитър Иванов, философа проф. Г. Шишкин, апологета Б. Попов и др. В Богословския факултет, където се дипломира през 1941 г., слуша лекции при академиците Иван Снегаров (1883–1971)⁵, Иван Гошев (1886–1965)⁶, Стефан Цанков (1881–1971). За повишаване на теоретичния му начин на мислене спомага и завършването на Юридическия факултет при Софийския университет „Климент Охридски“.

Интелектуалец от висока класа, проявяващ несъмнени качества за научно развитие, младият човек получава покани от страна на своите професори преподаватели в Богословския факултет за асистентска работа, но той предпочита възможностите на гражданския живот. Духовната му нагласа и неговото вродено свободомислие го насочват към други области на науката.

Веселин Хаджиниколов изучава трудовете на редица историци като Е. Космински, С. Д. Сказкин, Е. Тарле, М. М. Смирин, С. Л. Вайнщейн, А. Неусихин, А. Люблинская, А. Я. Гуревич, М. А. Барг, Е. Гутнова, Н. Колесницкий, Б. Ф. Поршнев, В. И. Рутенбург, В. Ф. Семьонов. Интерес проявява също към делото на руските медиевисти от старата школа – Максим Ковалевски (1851–1916)⁷, Василий О. Ключевски (1841–1911)⁸, както и към Йосиф М. Кулишер (1878–1934)⁹ и др.

От немските учени оползотворява трудовете на Х. Мотек, К. Белох, Р. Бертел, В. Зомбарт, Й. Енгелман, Г. Бронниц, Х. Бехтел, Ю. Кучински, от френските – на П. Масон, М. Блок, Ж. Льофевр, от английските – на А. Мортън, Х. Т. Бакл, Х. Спенсър, А. Тойнби и др.

Много важно значение за задълбочаване и разширяване на интересите му към този клон от системата на хуманитарните науки имат тесните му контакти с проф. Ал. Бурмов (1911–1965)¹⁰, акад. Жак Натан (1902–1974)¹¹, акад. Д. Косев¹² и др. С тях той обсъжда проблеми, разисква концепциите си за историческия процес и пр.

Внимателният преглед върху проучванията на акад. В. Хаджиниколов по история на средните векове показва трайни, макар и не винаги достатъчно ритмични и системни интереси. Ако и да отразяват различна сте-

пен на ангажираност през отделните периоди на неговата дейност, проблемите на феодалното общество с известни прекъсвания неизменно присъстват в изследователската му програма. В хронологически план най-ранната му работа датира от 1955 г.¹³, когато излиза „Обща история на народното стопанство (лекции). Книга първа. Увод и стара история“¹⁴ и следват много издания до публикуването през 1986 г. на студията „Кирил-методиевите ученици в България“.

Между тези две заглавия, маркирали многогодишните медиевистични научни интереси на автора, се появяват редица други съдържателни трудове, които оставят своя отпечатък в историографията. Ако използваме една известна типология на научните явления, въведена неотдавна в употреба, можем да групираме проучванията на акад. В. Хаджиниколов в два относително самостоятелни раздела: външно мотивирани и вътрешно мотивирани. Това структуриране обаче има до голяма степен формален, относителен, а не абсолютен характер. Защото дотолкова, доколкото общественят активитет е в края на краищата социално детерминиран, може да се приеме, че една част от разработките на учения са написани в отговор на обективни социални потребности, какъвто е случаят с издаването на лекционния курс. В същото време, когато едно научно дело като неговото е неразделно свързано с жизнения път на активна, общественoангажирана личност, разделението на научните задачи на външно и вътрешно мотивирани е до голяма степен условно.

Ако групираме трудовете на акад. В. Хаджиниколов по обща медиевистика по индикатора научен профил, можем да ги разделим на исторически, политологически и етнографски. В обсега на историческите влизат фактологическите и методологическите изследвания, на политологическите – разработките върху политическата система на феодалната общност, а етнографските обхващат проблемите на бита и културата. Вземем ли за разделителен белег количествени показатели, бихме разпределили проучванията в три дяла. В единия влизат монографичните разработки, в другия – различните студии, а в третия – юбилейните студии и статии¹⁵. Това деление позволява да се разбере по-добре съдържателната същност на проучванията и да се оценят те по-диференцирано и многоаспектно.

В обсега на монографичните разработки следва да бъдат обхванати трите тома лекции по „Обща история на народното стопанство“, които могат да се оценят като цялостно концептуално изложение върху икономическото развитие на човешкото общество. След 1968 г. те излизат в нови четири издания в съавторство с други учени. В този цикъл влиза и трудът „Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука“, засягащ редица моменти от развитието на етническите общности през епохата на феодализма. Монографичен характер притежава и методологическата студия „Към въпроса за предмета и значението на историята на народното стопанство“¹⁶. Това са трудове, които закръгляват основна насока в изследванията на акад. В. Хаджиниколов по история на феодалното общество.

Вторият дял, обхващащ студийни разработки, се открива с „Някои методологически въпроси по периодизацията на историята“¹⁷. Тук се отнася изложението за руско-българските стопански връзки през родово-общинния и феодалния строй, включено в монографията „Стопански

отношения и връзки между България и Съветския съюз до Девети септември“ (1917–1944)¹⁸, както и резултатите от проучванията по този проблем в „Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението от турско иго“¹⁹.

Самостоятелно направление с общомедиевистичен облик отбелязват една част от разработките на В. Хаджиниколов в областта на етнографската наука. По-конкретно става дума за теоретико-методологическите му уточнения за основни структури на феодалната обществена система – държавата²⁰, народността²¹, нацията²², различните етнически образувания²³, културата²⁴, битът²⁵ и др. Това са проблеми, чиито резултати подпомагат медиевистите в тяхната изследователска дейност, улесняват ги при изясняване на онези процеси и явления, които имат съществено значение за осветляване на историческия процес през Средновековието.

Трети относително самостоятелен дял изследвания са писани по конкретни поводи на социалната практика, появяват се в отговор на различни юбилейни чествания. Това са студии, статии и изказвания, четени като доклади, посветени на важни събития: 300-годишнината от присъединяването на Украйна към Белорусия²⁶, 500 години от смъртта на Ян Хунияд²⁷, 1100-годишнината от пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България²⁸ и др. Една студия, с която авторът се налага като изследовател, е посветена на обществено-политическите възгледи на А. И. Херцен (1812–1870)²⁹. В публикация за В. И. Пичета (1878–1947) се отбелязва смъртта на големия историк на Русия, Белорусия, Литва, Украйна и Полша³⁰, като се разкриват приносите му в историографията.

Картината за интересите на учения към историята на средновековна Европа не би била достатъчно пълна и изчерпателна, ако не се вземат под внимание публикациите му в средствата за масова информация. Наред със съвременни дати от календара, той още през 1946 г. отбелязва със специална статия Грюнвалдската битка, при която на 15 юли 1410 г.³¹ полско-литовските войски разгромяват рицарите на Тевтонския орден. Той проявява съпричастие към такива събития като превземането на Бастилията и началото на Великата френска революция³². Юбилеен характер има и статията „Александър Бурмов – ученият и организаторът“³³. Могат да се посочат и други публикации от подобно естество, които закръгляват обществения му и научен актив в посочената област.

Концептуалните му виждания за Средновековието са отразени в лекционния курс. По структура курсът по „Обща история на народното стопанство“ се състои от три отделни тома, които обхващат основни етапи от икономическото развитие на човешкото общество. Първият том съдържа увод и стара история. В увода са изяснени въпросите за метода на общата история на народното стопанство, за нейното място сред другите обществени науки, за нейния предмет и класово-партиен характер. Набелязана е и нейната периодизация.

Конкретната разработка обхваща робовладелския строй и неговите особености в страните на Древния изток и стопанското развитие на Египет. Икономиката на античния свят е представена със стара Гърция и Рим. По такъв начин са показани основните тенденции в развитието на стопанския живот през родовообщинния строй и робовладелската епоха.

Вторият том включва икономическото развитие на човечеството през епохата на феодализма. В съответствие с приетата периодизация на средновековното общество материалът е групиран в три части – Ранно средновековие, развит феодализъм и Късно средновековие. В първата част, след като се проследяват същностните особености на феодализма и се очертава мястото на Ранното средновековие в неговото развитие, предмет на разработка е историята на отделните държави. Специално внимание се отделя на общественно-икономическия строй на франките, на стопанското развитие на Франция, Германия и Италия, на Византия, Киевска Русия. При частта за развития феодализъм на първо място са разгледани някои общи въпроси за икономиката на Европа и след това се пристъпва към конкретното изясняване на отделните проблеми. Анализира се стопанското развитие на Франция, Германия, Италия, Англия, Русия. В третата част – Късно средновековие – са изяснени някои общи въпроси на икономическото развитие през този период и се разглежда стопанството на отделните страни – Нидерландия, Англия, Франция, Германия и Русия. По такъв начин в курса са обхванати главните европейски държави, съществени особености на тяхната феодална обществена система.

Второто издание, озаглавено „Обща стопанска история“, съдържа също така водещите държави в Европа, но се предшества с предварителна уводна глава („Основни черти и стадии на феодализма“), която засяга някои методологически проблеми. Тя се състои от четири параграфа. В началото се изясняват хронологическите граници, съдържанието, значението и периодизацията на средновековната история. След това се третираат някои основни проблеми на ранния феодализъм, на развития феодализъм и накрая – общите насоки в икономическото развитие на късния феодализъм.

Третият том, посветен на новата история, разглежда стопанското развитие на обществото през домонополистичния капитализъм. За историка на Средновековието той предизвиква интерес главно, но не единствено с изложението върху стопанството на Европа през прехода от феодализма към капитализма. При изясняването на основните тенденции са проследени редица промени в политическата, културната, стопанската и др. структури на обществото.

Курсът по „Обща история на народното стопанство“ не е обикновен учебник, отразяващ по общоприетия начин известното, познатото, безспорното в историографията, в официалната литература. Това е до голяма степен концептуално, системно осмислено изложение на икономическото развитие на човечеството през родовообщинния, робовладелския и феодалния строй, самостоятелно, до голяма степен оригинално изследване. Богатият фактически материал, използван при разработката на лекциите, е структуриран в теоретико-методологически план. Въз основа на документални свидетелства са разкрити общите тенденции в икономическото развитие и са показани неповторимите своеобразия във всяка отделно взета страна. Това повишава познавателната стойност на труда, привличащ вниманието както с убедителното, научнообосновано изложение на социалните процеси, тъй и с модерния начин на разработка.

Внимателният критичен преглед на литературата не само у нас, но и в другите страни на света показва, че тритомникът на акад. В. Хаджи-

николов е самостоятелно обобщаващо системно разглеждане на икономическото развитие на човечеството през трите общественно-икономически етапа на историята – родовообщинен, робовладелски и феодален. Приема се, че до появата на курса не съществува подобен обобщаващ труд по стопанска история не само в нашата страна, но и в другите страни³⁴. Това се вижда и от признанието на чуждестранни специалисти³⁵, които отбелязват, че дори до 1959 г. липсва учебно пособие (или учебник), което да обхваща цялостно подобна проблематика.

Във връзка с това заслужава да бъдат приведени оценките на проф. Вл. Чунтулов за второто преработено издание на „Обща стопанска история“, (Т. 1). В своята рецензия авторът включва изследването в кръга на онези „интересни историко-икономически монографии и обобщителни трудове“, които са „важен принос в развитието на историческата наука и ще служи за добро пособие на студентите-икономисти и историци във висшите учебни заведения“³⁶. След като отбелязва, че В. Хаджиниколов „е постигнал значителен успех преди всичко в структурата на книгата, която е построена не само строго научно, но и много ясно“, проф. Чунтулов се спира върху качествените особености на отделните части, посветени на един или друг период в развитието на човешкото общество. По думите на този учен „в стегнат увод се разглеждат методът, предметът и периодизацията на общата стопанска история. Тук се съдържат много интересни мисли и положения, които обогатяват методологията и методиката на историческата наука. Наистина, някои от становищата на автора все още не са достатъчно аргументирани, но те предизвикват размисъл и движат науката напред.“³⁷

Проф. В. Чунтулов правилно долавя и отбелязва друга характерна особеност на книгата. По-конкретно тя се изразява в прокарването и обосноваването на идеята за настъпателното движение на човечеството от по-ниските към по-високите степени на развитие. „Чрез многобройни примери – обобщава той – авторът посочва, че в това се заключава същността на историческия процес. В книгата е дълбоко аргументирано положението, че историята не върви по права линия, а по пътя на зигзагите и връщанията назад, че наред с прогреса биват периоди на упадък, но въпреки всичко това историята на обществото се развива настъпателно.“³⁸ Направената констатация е правилна, тя отразява едно от безспорните достойнства на проучването, от същностните особености на историческата наука.

Рецензентът оценява високо приноса на автора при изясняване прехода от робовладелския и родовообщинния към феодалния строй. Това се отнася и за осветляването на проблема за възникването и развитието на градовете, на спецификата на занаятчийското производство, за борбите на градското население през средните векове и пр. Квалифицирани са като много добри разработките за Великите географски открития, за техните причини, социално съдържание, исторически последици, по-специално революцията на цените, промените в пътищата, структурата и организацията на търговията, възникването на колониалната система. Положителна оценка се дава и на извършения анализ върху развитието на техниката във феодалното общество, на техническите усъвършенствания. „Ценни са сведенията за преминаването от ръчния занаятчийски труд към манифактурата и фабриката в отделните страни – пише проф. В. Чунтулов. – Авто-

рът кратко и ясно систематизира и характеризира видовете манифактура и изтъква значението им за повишаване производителността на труда.³⁹

Сравнен с курсовете по *обща история на народното стопанство*⁴⁰, от една страна, и по *история на средните векове*⁴¹, от друга, издадени по онова време и след това, тритомникът на акад. В. Хаджиниколов показва свой научен замисъл и реализация, прави приноси по редица въпроси. Тезите, прокарани от него, запазват научната си стойност и днес. Възможностите на автора да привлича и обобщава огромен фактически материал, да прониква в дълбоката същност на обществените явления и да ги оценява са осигурили на труда му трайна, неостаряваща познавателна стойност.

Този лекционен курс въведе в същността на проблемите за икономическата система на феодалното общество много поколения икономисти, историци, етнографи, философи и др., разкри им единството и многообразието на Средновековието. В същото време той им помогна да мислят диалектически мащабно върху историческия процес, без да напускат българската позиция, а да живеят с нея, формира у тях универсални, планетарни измерения на светогледа. Това обстоятелство поддържа интереса към пожълтелите вече страници на първото издание, претърпяло две преработени, обогатени и допълнени издания, съхранява свежестта на прокараните научни концепции, осигурява неговото трайно познавателно значение.

Системните занимания на академика с проблемите на феодалното общество в една или друга степен продължават и днес. Поради това, че новите учебни програми налагат двете части на стопанската история – общата и българската, да бъдат обединени в единен цялостен курс, следващите четири издания излизат в съавторство със Стефан Цонев, Любен Беров и Петър Горанов. В първото колективно издание „Стопанска история на ново и най-ново време“, оповестено през 1968 г., епохата, която ни интересува, е разработена от него. По-специално тук се разглеждат методологически въпроси и обща характеристика на Средновековието, както и стопанското развитие на човешкото общество през трите основни периода – родовообщинният, робовладелският и феодалният. Въсщност разделът за феодализма е написан наново и отразява най-новите постижения на научната мисъл. За разлика от редица съвременни историци, които дори до днес се страхуват да признаят, че феодализмът отбелязъл по-висок етап на развитие в сравнение с робовладението, той разкрива неговите действителни черти. „Преминаването от робовладелските отношения към феодалните – пише акад. В. Хаджиниколов – означавало по-високо стъпало в развитието на човечеството от първобитното му състояние към следващата епоха. Новите производствени отношения осигурили не само по-нататъшен възход на производителните сили, но обусловили появата на нови форми на обществен и политически живот, създали условия за нови постижения и в областта на културата, науката, изкуствата и пр.“⁴²

Един по-подробен критичен анализ на това издание позволява да бъдат посочени редица други нови оригинални виждания за феодалната обществена система, които се подценяват от някои изследователи било поради сектантска ограниченост, било поради догматично тесногърдие, било поради причини от различно естество.

При третото основно преработено и допълнено издание на „Стопанска история...“ той е автор на увода, където се изясняват методическите въпроси: предметът и методът на стопанската история, както и общата периодизация на стопанското развитие на човечеството. В първа глава на раздел първи той написва „Кратка характеристика на първобитнообщинния строй и зараждане на класово общество“ и „Класически робовладелски строй в Гърция и Рим“. Във втората глава, посветена на икономическото развитие при феодалния строй, изяснява „Ранния феодализъм в Европа“, „Разцвет на феодализма в Европа“ и „Разложение на феодализма в Европа“. Направените от него разработки се отличават с дълбоко познаване на икономическите процеси както през родовообщинния и робовладелския строй, тъй и през феодалната епоха. При изясняване на отделните въпроси се привлича най-новата литература и се изяснява комплексно вътрешното иманентно съдържание на стопанското развитие на човечеството. Това с пълна сила се отнася и за проследяването на икономическата структура на феодалното общество. Убедително е изложено зараждането на феодалните производствени отношения, утвърждаването на феодалния начин на производство. При осветляването на икономическите процеси в развитото феодално общество аргументирано е показано социалното съдържание на кръстоносните походи, на средновековните градове, на занаятчийската и търговската дейност, бита и културата. Много нови аспекти са маркирани и при разглеждането на въпроса за разлагането на феодализма и възникването на новите капиталистически отношения⁴³.

Едва ли е необходимо да се подчертава голямото образователно и светогледно значение на курса по стопанска история, изучаван години наред във Висшия икономически институт в София, във ВИНС – Варна и във ВФИН – Свищов, за изграждане историческата култура на висшите икономически кадри в нашата страна. Като се има предвид, че през тези учебни заведения са минали десетки хиляди студенти, може да се разбере ролята му в системата на висшето образование в България.

За историците на феодалното общество несъмнена познавателна стойност притежава и монографичният труд „Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука“. Това е оригинално творческо изследване, което отстоява концепцията за етнографията като „самостоятелна и равноправна наука в системата на историческите науки“, която „има за задача да изследва от свое гледище, със своя методика и въз основа предимно на своя изворова база такива съставки или страни на историческия процес като развитието на етническите общности и процеси, на народната култура и бит, на народната душевност и пр.“ Очертавайки по такъв начин предмета и задачите на етнографията като компонент в системата на историческите науки, акад. Хаджиниколов подчертава, че тя търси и открива процесите и явленията „не само с оглед на стадиялното развитие на обществото, т. е. в обобщен вид“ или „само необходимото и закономерното, общото и типичното, особеното и специфичното в развитието на своя изследователски предмет“, а го обхваща „в цялата му конкретност и присъщото му разнообразие, ...във всичките му зигзаги, единични и дори случайни прояви“⁴⁴.

Както вече се отбеляза, в своята монография акад. Хаджиниколов изяснява основни категории на етнографската наука като етнос, етническа общност, етнически групи, етносоциален организъм и пр. В същото време той хвърля светлина върху племето, народността, нацията⁴⁵. По такъв начин разглежда важни компоненти на историческия процес, които, за съжаление, дори до днес остават недостатъчно овладени и оценени от историците на феодалното общество. Поради това се получава странен парадокс: историята на народите в Европа, Азия, Африка и Латинска Америка се изучава без възникването и развитието на самите народи⁴⁶. В не толкова малка степен този съществен пропуск се отнася и за такива фактори като бита, а донякъде и за културата, която общо взето се разглежда като някакъв второстепенен придатък на общественото развитие.

Специален интерес пораждат онези части на монографията, в които се разглеждат етническите процеси и тяхното развитие, традиционната народна култура, етническата душевност и пр. Това се отнася също и за връзките между етнографията и другите исторически науки, за етнографията и социологията, за етнографията и демографията и пр. В заключение авторът подчертава значението на етнографската наука за изучаване на най-дълбоките сфери на народния живот, респ. селищата, поминъците и занаятите, жилищната среда и жилищата, домоуредбата, облеклото и обличането, храната и храненето, народния светоглед, знанията на народа, неговите вярвания, обичаи, традиции, празници и обреди, игрите и веселията, „всички сфери на народното творчество и изкуство, на народния бит и начин на живот, на народната душевност и пр.“⁴⁷

По мнението на акад. В. Хаджиниколов етнографската наука, изучавайки етническите явления и процеси, играе важна роля за разширяване на научния кръгозор, за обогатяване на културата: „Изследва възникването и развитието на племената, народностите и нациите като етнически общности, като етносоциални организми, които са се появили исторически и пак по пътя на историческото развитие ще изчезнат, оставяйки някои свои положителни локални особености в културата и душевността на народите. Етнографията убеждава хората в правотата на научното учение по националния въпрос, укрепва увереността им в бъдещето на братство на трудещите се от цялата планета.“⁴⁸

Както се вижда от трудовете, които написва и обнародва, акад. В. Хаджиниколов разглежда историята на средните векове като относително самостоятелен клон в общата система на историческите науки. Притежавайки свое схващане за ролята на отделните клонове на историята⁴⁹, респ. за гражданската история, историята на държавата и правото, на политическите възгледи, на изкуството, религията и пр., той оценява диференцирано специфичните функции на общата медиевистика в развитието на историческото познание. Като структурира историческите науки в зависимост от различни индикатори, той ги дели в синхронен, диахронен и др. план. В зависимост от хронологическите изисквания авторът търси и открива неповторимите своеобразия на старата, средновековната, новата и най-новата история. Тръгвайки от пространствено-локални изисквания, той типологизира историческите науки по континенти, региони, страни и пр. Така в съдържанието на световната

история ученият включва историята на Европа, Азия, Африка, Латинска Америка, на отделните държави⁵⁰. В това типологизиране се очертава особеното място на историята на средните векове в сложната и многообразна система на историческите науки.

Още по времето, когато историята се разглеждаше главно, ако не и единствено като история на производителните сили и производствените отношения⁵¹, ученият отстояваше правилно научнообосновано разбиране за широкия всеобхватен характер на историческата наука. Според него „историята изучава всички страни на природния и обществен живот в тяхната конкретност и хронологическа последователност“⁵². Във връзка с това той приема, че като наука за природата историята може да има различни клонове: история на Вселената, на Земята, на растителния свят, на животните, на техниката и т. н. Като наука за общественото развитие тя изследва различните компоненти на обществото⁵³. Това схващане за широкото хуманитарно съдържание на историческата наука позволява на автора да изяснява аргументирано и обосновано социалните процеси, взаимоотношенията между обществените явления.

По такъв начин той застъпва и обосновава концепцията си за предмета на историческата наука. „Предметът на историята – пише акад. В. Хаджиниколов – е крайно широк, много по-широк от предмета на която и да е специална обществена наука.“ Прецизен в заключенията си, изследователят допълва, „че историзмът е необходимо условие и предпоставка за съществуването на всяка частна наука, била тя обществена или пък природна; че всяко явление може да бъде познато правилно само в неговото възникване, развитие и гибел, т. е. в неговата история“⁵⁴.

Стигнал по такъв начин до предмета на общата медиевистика, акад. Хаджиниколов го определя, ръководейки се от разбиранията си за спецификата на историята на човечеството. Според учения „историята на средните векове или средновековната история е период на възникване, развитие, разцвет и разложение на феодалния начин на производство, на феодалния строй“. Самият феодален начин на производство, по неговите думи, „заема определено място в прогресивния ход на човешкото общество от първобитното му състояние до епохата на социализма и комунизма“⁵⁵.

Научнообосновано, отразяващо постиженията на общата медиевистика в сферата на методологията и фактологията, определението, което дава авторът на предмета на нашата наука, не поражда възражения и днес. Достатъчно е в тази насока да бъде направена една съпоставка. В курса по *история на средните векове*, четен сега в Московския университет и в другите висши учебни заведения на Русия, дефиницията по този въпрос има аналогичен характер. „Средните векове – пише един от авторите – се определят като епоха на възникване, развитие и упадък на феодалната обществено-икономическа формация.“⁵⁶

Акад. В. Хаджиниколов гледа на средновековното общество, на средновековния свят като на основен закономерен етап в историята на човечеството, негова по-висока степен на развитие в сравнение с робовладелското. За разлика от някои медиевисти, които още не могат да преодолеят традиционния начин на мислене, той приема заключението за сложния и противоречив, но закономерен характер на феодалната епо-

ха. „Мен – казва той – средновековието ме удивлява със сложното си социално съдържание, с неповторимите си особености, с много неща. Преди всичко не съм съгласен с разпространеното становище, че това било само или главно време на обскурантизъм и мракобесие. Наистина, тогава властвувала религиозната идеология, но тя е господствувала и през античността. През средните векове Европа била разтърсена от инквизицията, но тя свирепствувала и в ново и най-ново време, макар и в по-други форми и степени. Ние не можем да отречем редица явления, за които феодалното общество ни дава положителен пример. Това е време на масови селски движения, каквито в древността не са познати. През средните векове избухват такива масови селски движения, каквито възникват само в ново и най-ново време.“

„От друга страна, през средните векове има явления, които ги възбуждат в морално-политическо отношение. Става дума за отношението към жената: то може да е рицарско, феодално, но все пак е едно нравствено отношение. Защитата на личната чест, на личното достойнство е друго измерение на средновековната етика. То също може да е рицарско, феодално, но е явление, което не бива да се подценява. Да вземем организацията на селското стопанство, което се характеризира с господство на феодалните отношения. За разлика от робовладението, което дезинтересирало робите в икономическо, политическо и нравствено отношение, средновековието откривало една важна сила на развитието – материалната заинтересованост на селяните. Всичко това съдържа в себе си определена информация, която притежава известен съвременен смисъл.“⁵⁷

Ако и да отстоява схващането за революционния характер на прехода от феодализма към капитализма, акад. В. Хаджиниколов приема идеята за съществуването на известния континуитет между феодалната и буржоазната епоха. „Ние – казва той – не можем да откъснем напълно новото време от средновековието. Именно в недра на старото средновековно общество никнат кълновете на буржоазните революции. Родоначалниците на реформационните движения – и М. Лутер, и Ж. Калвин, и анабаптистите – били едновременно хора на средновековието и на новото време. Те тръгвали от средновековния начин на мислене, но по силата на диалектиката го преодолявали и създавали нови идеи, които подхранвали възхода на младата буржоазна класа.“⁵⁸

В най-тясна връзка с всичко това – по правилните заключения на академика – ученият е призван да търси и открива не само общите закономерности, но и особените, неповторими своеобразия на обществения живот. Като пресъздава особеното, специфичното, неповторимото, историкът – пише акад. В. Хаджиниколов – „изучава например процеса на феодализацията във френското общество при Меровингите. Той се спира на характера на феодалното имение при Каролингите. Търси причините за бавната феодализация в Германия. Изследва особеностите на феодалната собственост в Англия след норманското завоевание. Изучава промените на феодалните институции в Русия при Иван IV и пр.“⁵⁹

Така историческата наука, изучаваща процесите, които се извършват във феодалното общество, в неговата икономика и обществените порядки, се разкрива и представя не като регистратор на факти в хронологичен

ред, а като сложна хуманитарна научна дисциплина с първостепенни методологически функции. Както историческата наука като цяло, така и историята на народното стопанство „играе важна теоретико-познавателна и мирогледно-възпитателна роля“⁶⁰.

За акад. Хаджиниколов структурообразуващ компонент на феодалната обществена система е феодалният начин на производство, определящ нейното възникване, функциониране и развитие. „Възникнал при разложението на робовладелския строй, а в някои страни и в края на първобитно-общинния строй – пише той, – феодалният начин на производство бил обусловен от по-високото равнище на производителните сили, като сам осигурил по-нататъшния им растеж.“ След това отбелязва условията за усъвършенстване на топенето и обработването на желязото, за разпространението на железния плуг и тъкачния стан, за по-нататъшното развитие на земеделието, градинарството, винарството, маслопроизводството, за появата на манифактурните предприятия и пр.⁶¹

Несъмнена познавателна стойност притежава концепцията на акад. В. Хаджиниколов за периодизацията на общата история, прокарана първоначално в лекционния му курс⁶², а след това разработена подробно в специална студия – „Някои методологически въпроси на периодизацията на историята“, предизвикала значителен интерес сред специалистите от различните клонове на историята. Приносът на автора се заключава в поставянето на проблема за същността и значението, за основните методологически принципи на периодизацията на историята.

За Хаджиниколов периодизирането е „един от важните теоретически и практически въпроси на историческото познание“⁶³. При решаването му той се ръководи от обективните закони и закономерности на социалното развитие, прогресивния характер на смяната на една система от друга. Това е най-общото му методологическо разбиране, послужило за основа на цялостната му концепция за обществено-историческото развитие.

Служейки си със системно-структурния анализ, акад. В. Хаджиниколов разглежда обществото като система, при периодизирането на която се спира на диахронния феномен или аспект. Според него „разглеждано не само синхронно, статично, но и диахронно, генетично, темпологично, обществото е сложна суперсистема с много отделни субсистеми, разположени не само в пространството (с оглед на регионалното, хронологичното им измерение), но и във времето.

Всяка от тези субсистеми възниква, развива се, процъфтява и умира в определено историческо време, като бележи отделен период в човешката история.“⁶⁴

Цитираната постановка показва висока методологическа степен на научното познание и разкрива значителни евристични възможности за проникване в най-дълбоката социална същност на миналото, вкл. и в епохата на феодализма. Приемливо е заключението, според което „периодизацията на историята ни дава необходимите спорни точки на човешкото познание, без които не би било възможно истинско познание“⁶⁵.

Акад. В. Хаджиниколов стига до извода за спираловидната форма на общественото и историческото развитие. Този извод дава възможност – по собствените му думи, „да периодизираме историята, т. е. да разграничим

в нея отделни откъси от време или периоди, да поставим хронологическите им граници и пр. Естествено всяка голяма спирача в общественото развитие, която представлява напълно завършен исторически кръг, представлява и най-големия период в историята. По-малките вътрешни спирачи и кръгове образуват вътрешни подпериоди и пр.“⁶⁶

Важно теоретично, а до известна степен и практическо значение има концепцията на акад. В. Хаджиниколов за делитбени белези, които могат да бъдат използвани при периодизацията на световната история. Той поддържа, че „при разграничаването на големите исторически епохи в нея за начало се взема първият голям революционен пробив, който се извършва в старата общественно-икономическа система, и първата значителна победа на новата, зародила се вече в недрата на човешкото общество“. В подкрепа на това разбиране авторът привежда редица доказателства. Според него следва да се държи сметка „най-вече за онази страна или полюс на противоречията, които съдържат водещата, прогресивна тенденция“⁶⁷. По мнението на автора това методологическо изискване разкрива своите познавателни възможности при набелязване основните стадии в развитието на отделните етапи в живота на обществото. В недрата на стария режим – обобщава ученият – се раждат елементите или предпоставките на новия, води се жестока борба между старото и новото. Контурите на бъдещето обаче се определят от новите сили. Ето защо, за да разграничим новия период, новата епоха в развитието на обществото, трябва да държим сметка за победната тенденция на тези нови, прогресивни, водещи сили⁶⁸.

Акад. В. Хаджиниколов приема за разграничителен белег между отделните епохи промяната в съответния тип производствени отношения. Заключениета му за основните епохи в развитието на народите съответстват на исторически оформилите се начини на производство⁶⁹.

Ученият поддържа, че най-продължителните откъси от време в историята могат да бъдат наречени „ери“. Вторият откъс от време е „епохата“, която той подразделя на „стадии“ или „фази“, които се разпадат на „периоди“, „етапи“, „исторически моменти“ и пр.⁷⁰ „Да се периодизира историята – пише той – значи да се разграничават основните етапи в историческия процес, значи да се определят основните периоди, в смяната на които се появява закономерният характер на общественото развитие, значи да се сумират всички особености, които характеризират една или друга историческа епоха.“⁷¹

Двата вида закони на общественото развитие – общите и специфичните – акад. В. Хаджиниколов разглежда като научна основа за правилната периодизация. В кръга на общите закони включва закона за определящата роля на начина на производство относно строежа и развитието на обществото, закона за задължителното съответствие на производствените отношения с характера на производителните сили, закона за определящата роля на икономическата база относно обществената надстройка. Що се отнася до специфичните закони, те действат само в границите на един или друг обществен строй, зараждат се заедно с възникването на съответната общественно-политическа система и се разлагат заедно с нея. Това е съществено своеобразие, което характеризира специфичните закони, които имат икономически характер⁷².

Акад. В. Хаджиниколов поддържа, че историята на стария свят започва с появата на човека и с възникването на човешкото общество и продължава до края на V в. от нашата ера. Като отчита, че историята на стария свят обхваща родовообщинния строй, от една страна, и робовладелския, от друга, той разделя първата общественно-икономическа система в историята – родовообщинната, на три стадия. Първият стадий включва времето от 600-то до XII хил. пр. н. е. и съответства на възникването на родовия строй. Разцветът на родовия строй продължава от XII до VI хил., а разложението – от V–IV хил. до новата епоха и първите векове след нея⁷³.

Това периодизиране на първия период от историята на човечеството съответства на историко-материалистическите изследвания по антична историография⁷⁴.

Както се вижда, хронологическата схема, предложена от акад. В. Хаджиниколов, е вече остаряла, неприемлива, защото е изградена върху марксистко-ленинската теза за общественно-икономическите формации. По тази причина тя има конкретно-исторически характер дотолкова, доколкото при тоталитаризма беше официализирана и имаше задължителен характер. В новата обстановка тя излезе от научна употреба.

В научноизследователското дело на акад. В. Хаджиниколов централно място заемат разработките за основните структури на феодалното общество. Те са свързани главно с научните му дирения през последното десетилетие на неговия осмислен и напрегнат живот и отразяват до голяма степен квалификацията му в няколко основни клонове на хуманитарните науки – историята, правото, политическата икономия, етнографията и пр.

Научноаргументирана е оценката му за феодалната държава като основен фактор на феодалните обществени отношения. Това разбиране за сложните функции на средновековната държава е традиционно, както и заключенията относно историческите форми на феодалната държава – малки политически единици, обединени чрез договори, съсловно-представителна монархия, строго централизирана феодална държава, абсолютна монархия и пр.⁷⁵

В конкретно-исторически план ученият разглежда различните типове държави в светлината на факторите, които определят етническите процеси. Той дели посочените фактори на две основни групи и ги нарича кратко „външноетнически“ и „специфичноетнически“. В системата на външноетническите фактори той отнася икономическия фактор или условията на материалния живот на хората и по-специално държавата. „Важно значение – пише той – има също държавно-политическият фактор, наличността или липсата на държавно-политическа организация на един или друг етнос.“⁷⁶

Акад. В. Хаджиниколов акцентира на властта като основен компонент на категорията държава, посочва нейната роля в развитието на обществото, в историята на историческия процес. В същото време той отчита сложната структура на държавата като обществено явление, комплексния му характер като социална система. Поддържа, че държавата включва не само въоръжени хора, но затвори и принудителни учреждения от всякакъв род, които не съществуват в родовото общество⁷⁷. Това уточняване дава възможност да бъдат разкрити сложните механизми, които използва

държавата за провеждането на своята политика. „Освен това – продължава акад. В. Хаджиниколов – възникнал чиновническият апарат, който преди не съществувал. За издръжка на властта с целия неин инструментарий станали необходими данъците.“⁷⁸

Концепцията на учения за държавата, за нейното възникване и социални функции през Средновековието са в пълно съгласие с някои монографични изследвания за феодалната държава⁷⁹. Това обстоятелство заслужава също да бъде отбелязано при общата оценка на научните му разработки.

За изучаване вътрешното съдържание на феодалната обществена система важно познавателно значение има изясняването на проблема за бита и неговата етническа определеност и специфика. Като взима определено становище относно продължилата дълго време дискусия върху бита, авторът обосновава свое разбиране за него, за съдържателната му вътрешноиманентна същност, за историческото му развитие и пр. В резултат на критичен анализ на различните определения за бита като обществено явление, той го дефинира като „непроизводителна и непрофесионална сфера на живота на хората, в която те потребяват непосредствено материални и духовни блага, за да възстановят и обогатят своите физически и духовни сили, да възпроизведат и развият себе си“⁸⁰. Това разбиране, отразяващо добро познаване спецификата на бита и битовите явления, привлича вниманието със своята пълнота и всеобхватност. То е убедително и приемливо.

При уточняване съдържателната същност на понятието „бит“ акад. В. Хаджиниколов извършва редица допълнителни научни изследвания, които обогатяват знанията за бита. Припомняйки етимологическото му съдържание, той го свързва с инфинитивната форма на старобългарския спомогателен глагол „бити“ („съм“), означаващ „битие“, „съществуване“, „живеене“ и пр.⁸¹ „Битът според нас – пише той – е сложна и трайна система от форми и начини за задоволяване на човешките материални и духовни потребности с цел да се възстановят и развият производителните сили на хората и обществото. Следователно, същността на понятието бит се състои в различните форми и начини за задоволяване на всестранныте човешки потребности през всички времена и епохи, сред различните народи.“ В такъв смисъл се говори за патриархален, робовладелски, феодален, капиталистически, социалистически и комунистически бит. Посочвайки съдържанието на бита, по-нататък той разкрива неговата относителна самостоятелност. „Заради това – допълва ученият – в него съжителствуват наред с новите форми на задоволяване на човешките потребности и редица стари, наследени от предишните епохи.“

Важно научно значение има структурирането на бита и битовите явления. След като подчертава, че термините „битова култура“ и „култура на бита“ са синоними, той прокарва мисълта, че в тяхното съдържание влизат две групи ценности, които условно нарича обективни и субективни. В структурата на обективните ценности включва всички условия и фактори, които съществуват обективно и задоволяват различни човешки потребности. Във втората група влизат личните индивидуални качества на хората, тяхното субективно отношение към плодовете на културата, задоволяващи

тези потребности. По-конкретно към първата група ценности отнася социалните и културните условия за физическото възпроизводство на хората, жилищните условия, храната и храненето, облеклото и обличането, хигиената, здравеопазването, санитарното и курортното дело, условията за сън, почивка, развлечения и забавления и др. Във втората група включва битовите потребности на индивида, отделните социални групи, изборителното им отношение спрямо обективните културни ценности, нормите на поведение, битовите взаимоотношения и др. Под форма на бита пък разбира онези форми и начини, чрез които битът се обективира и функционира през различните общественоеикономически формации.

Разкривайки вътрешното съдържание на бита, ученият го структурира въз основа на потребностите, които задоволява. По заключението му битът задоволява два вида потребности: материални и духовни. Според него посредством задоволяване на материалните потребности хората се възпроизвеждат, увеличават своите сили и възможности, чрез задоволяване на духовните си потребности „човек възпроизвежда и развива своите духовни сили, обогатява своята душевност, като същевременно повишава производителността и качеството на трудовата си дейност“⁸². Така битът изпъква като важен фактор на общественото развитие. Несъмнена познавателна стойност притежават наблюденията върху възможностите на бита да се развива и усъвършенства, а също и да съхранява редица свои особености. С това се обяснява неговата относителна самостоятелност. Като подчертава социалната детерминираност на бита, ролята на социалната и класова структура на обществото, авторът засяга някои негови особености при докапиталистическите, а до известна степен и на раннокапиталистическата формация. В родовия строй – пише акад. В. Хаджиниколов – „битът е социално единен, макар и на различни качествени равнища и с вътрешни географско-климатични различия. При класово-антагонистичните общества той носи отпечатъка на конкретната антагонистична противоречивост на социалните отношения. Един е например битът на аристокрацията и селяните при феодализма, на буржоазията и работниците при капитализма и пр.“⁸³

Акад. В. Хаджиниколов отстоява свое разбиране за етноса и етническите общности, за неговите типологични особености, за историческите му форми на възникване и развитие. Той държи сметка за обстоятелството, че гръцката дума „етнос“, в най-широк смисъл „народ“, който се отличава от другите народи, не може да разкрие богатото съдържание на етнографията като обществена наука. „В средните векове в думата „етнос“ – пише ученият – започва да се влага известен нюанс на противопоставяне и различаване на „идолопоклонските“, „езическите“ народи от християнските.“⁸⁴ Тези нюанси на културно-битовата специфика – според правилното му заключение – са довели включването на тази дума в названието на етнографската наука по времето, когато се оформяла като самостоятелна научна област.“⁸⁵

Познавателна стойност притежават уточненията на В. Хаджиниколов по понятието „етносоциален организъм“, въведено в етнографията и пуснато в научна употреба. В него и чрез него се категоризират връзките и взаимоотношенията на даден етнос със съответните социално-икономи-

чески условия – производствените, обществените и др. отношения, както и съществуващите на тях организационни форми, институти и пр. Понятието за етносоциалния организъм обяснява запазването на етническите белези на един или друг народ в историята на общественоекономическите системи. То позволява да се даде научен отговор на сложния въпрос за отношението между етноса и производственоекономическите условия на неговото възникване и развитие. Улеснява ни да изясним основните етнически качества на народите и държавноправните фактори в тяхната история. То ни помага да типологизираме етническите общности на различните им равнища, да набележим вътрешната им йерархия и пр.⁸⁶

Акад. В. Хаджиниколов типологизира етническите общности в хоризонтален и хронологичен план. Хоризонталната типология разкрива етносите в синхронен, другата – вертикалната, в диахронен план. Според него синхронната класификация включва две подгрупи: общности от по-нисък ред и общности от по-висок ред от етноса. В първата подгрупа влизат етническите и етнографските групи, а във втората – етнолингвистичните и етнополитическите общности, историко-етнографските формирования, стопанско-културните типове и пр. Втората, вертикалната класификация обхваща етнородни исторически типове, етнически общности, съответстващи на различните епохи от историята на човечеството, на общественоекономическите структури. По-конкретно тук влизат племето, което отговаря на родовообщинния строй, народността – на робовладелския и феодалния строй, а нацията – на капитализма⁸⁷.

В тясна връзка с вертикалната, диахронна, хронологическа класификация на етническите общности, която ги оценява в историко-стадиален план, авторът разглежда сравнително подробно различните типове исторически общности, образували се в процеса на възходящото развитие на човечеството. За него основен тип етническа общност е племето. Той приема, че „племето е не само социален организъм, притежаващ своя организация и зародишни органи на власт, но и начална етническа общност, която притежава известна общност на езика или диалекта, има общи религиозни представи и обреди, собствено название и пр.“⁸⁸ Това определение е научнообосновано и притежава приемлива същностна характеристика. То има безспорно значение за изучаване социалните феномени на общата история на човечеството.

Не по-маловажно значение имат уточненията на акад. В. Хаджиниколов за категорията „народ“, „народност“. Според него народностите „възникнали исторически чрез консолидиране на родствени или чужди племенни етнически общности, чрез заживяването им на една територия и сливането им, чрез създаване на известни вътрешно икономически връзки между тях, чрез постигане на близост или единство в езика и културата им, включително вярванията и религиозната им организация и пр.“ По-нататък авторът отчита ролята на ранните държави като фактор за формирането на народността, които обединявали и сливали различните племена на своята територия в икономическо, политическо и културно отношение⁸⁹.

Важно теоретическо и практическо значение имат постановките на акад. В. Хаджиниколов за същността и ролята на средновековната култура. Той приема, че думата „култура“, която на латински език означава „об-

работване“ или „изработване“, обхваща „всичко, което е създадено от хората в процеса на техния умствен и физически труд, в сферата на тяхната духовна, материална и социална дейност, за задоволяване на духовните, материалните и социалните им потребности“⁹⁰. Това разбиране позволява културата като обществено явление да бъде противопоставена на природата, която съществува преди възникването на човека. Общо авторът разглежда културата като съзнателна и целенасочена дейност, която създава потребителни ценности. Тя в крайна сметка е начин, форма и резултат от адаптирането на човека към природната среда.

Разглеждайки културата като сложна и динамична система, акад. В. Хаджиниколов я структурира на три основни подсистеми. В първата включва вътрешното обществено и индивидуално съзнание на хората, което дели на идейно-теоретическо и социалнопсихологическо, респ. етнопсихическо. Втората подсистема засяга изявите на съзнанието във външни действия или постъпки. И най-сетне, третата подсистема обхваща обективизираните, предметни, материализирани и овеществени резултати в материалната, духовната и социалната сфера⁹¹.

Характеризирайки културата от гледна точка на нейната институционална същност, авторът отчита значението на редица фактори, които оказват влияние върху нейното развитие. Става дума за семейството и отношенията, които се извършват в него, за родствениите връзки, патронимията, родът, селските и градските общини, обществените организации (църковни, еснафски, просветни и др.), казармата и пр. Тук той включва и нравствените норми, обичайно-правните норми, личното поведение, личната култура, отношението към майката, жената, възрастните хора, децата и пр.⁹² По такъв начин се разкриват сложните своеобразия на културата като обществено явление. В нея се очертава специфичен дял на т. нар. социално-нормативна култура.

Следвайки принципите на системно-структурния анализ, акад. В. Хаджиниколов дели народната култура на три части: материална, духовна и соционормативна култура⁹³. Това деление е научно мотивирано и аргументирано.

По заключения на автора първата подсистема на културата изобщо и специално на народната култура – материалната култура, обхваща начините и формите, в които човешката съзнателна и целеустремена дейност се реализира в материални резултати. Това се отнася за всички материални резултати от човешката непрофесионална дейност, вкл. и нейната техническа страна, както и натрупания производствен опит, трудови навици, предавани от поколение на поколение. Отнася се за материалното производство от доиндустриалния период в икономическото развитие на човечеството – опита в лова и риболова, в селското стопанство, горското и промишленото производство, технологиите и битовата страна на целия производствен цикъл. Валидно е за начините на добиване на огън, производството на различни видове оръжия, транспортирането, размяната, материалните условия на живота, битовия начин на живот и пр. Става дума за жилището и неговата уредба, за облеклото и обличането, за украсеността, за храната и храненето, напитките, домакинските съдове. Включват се почвите и различните видове растения, домашните животни и пр.⁹⁴

Всички тези основни компоненти на феодалното общество – и държавата, и етническите образувания, и битът, и културата, както видяхме, са разгледани в тяхното единство и многообразие, в диалектически противоречивата им същност. Въз основа на убедителен доказателствен материал са показани като функциониращи динамични структури на феодалния строй, разтърсван от непримирими конфликти, които в края на краищата тласкат напред развитието на обществото.

С други думи казано, чрез своето разнородно медиевистично дело акад. В. Хаджиниколов създаде комплексен съвременен модел за изучаване на феодалната общественно-икономическа система. В борбата с емпиризма и фактографията той изясни важни въпроси на методологията. Отстоявайки относителната самостоятелност на общата медиевистика в системата на историческите науки, доказва, че тя изучава историческия процес през Средновековието в цялото му сложно социално съдържание, в неговата конкретност и хронологическа последователност, в генетическата му връзка и каузална зависимост. Това определя до голяма степен познавателната стойност на общата история на феодализма, ролята ѝ като фактор в съвременната идеологическа борба.

* * *

Акад. Веселин Хаджиниколов е историк с голяма обща култура и специални професионални знания по различните клонове на историческата наука. За него историята на средните векове, както и новата и най-новата история на човечеството, притежава комплексен интердисциплинарен характер. По такъв начин общата медиевистика придобива до известна степен енциклопедичен хуманитарен облик. Това увеличава до голяма степен нейните образователни и възпитателни възможности.

Изследванията на този учен, посветени на един или друг проблем на феодалната епоха, притежават несъмнена методологическа и фактологическа стойност. В тях намират отражение най-новите постижения на хуманитарните науки – общата медиевистика, историята на народното стопанство, политологията, правото, етнографията, историята на философията, развитието на обществената мисъл и пр. Това обстоятелство – включването на комплексни данни, им придава завършен характер, фундамира богатата им информационна натовареност, осигурява широкото им хуманитарно съдържание.

Посоченото качество на проучванията на В. Хаджиниколов не е случайно. То е свързано не само със заниманията му в различни области на историческото познание, но и с предварителната му професионална подготовка, с дългогодишното му участие във водещите исторически издания. Трудовете му не са откъснати от живота, а са актуални научни дирения, свързани с водещите теми в историографията.

Акад. В. Хаджиниколов е до известна степен историк мислител с цялостен, широк концептуален подход към социалните процеси и явления. Притежаващ изключителна памет, толкова необходима на историка, той насища своите изследвания с подбрана информация, с факти, които отразяват най-общите тенденции на общественото развитие. Познаващ исто-

рическите източници, с които си служи, овладял съдържащите се в тях сведения, ученият не остава на равнището на конкретната фактологична информация, а навлиза в сложния етап на теоретико-методологическите обобщения, на анализите и синтезите. Неговата сила, афинитетът му се изразява в поставянето и решаването на проблемите, не в установяването на дребни факти, а в разкриването на закономерности, не в отчитане на случайности. Това обстоятелство определя и разбирането му за съвременния актуален характер на изследванията по история на средните векове.

Акад. В. Хаджиниколов поддържа, че феодалният обществен строй, феодалният начин на производство заема определено място в прогресивния ход на човешкото общество от първобитното му състояние към нашата епоха⁹⁵. В същото време той приема, че като обект на научни изследвания Средновековието притежава разнообразни съвременни аспекти: в редица страни на съвременния свят съществуват остатъци от феодални отношения, от феодални институти, от едро земевладение и пр. „Ето защо – подчертава той – изучаването на конкретните форми и институти на феодалния начин на производство в различните страни и народи има не само теоретическо, но и важно практическо значение.“⁹⁶

В нашата епоха мащабите на едно научно дело, измеренията на един учен не се изразяват само или единствено във и чрез монографиите, които е написал, но и посредством броя на кадрите, които е формирал, на специалистите, които е подпомогнал. В това отношение акад. В. Хаджиниколов също така развива активна и плодотворна дейност. В борба срещу волунтаризма, субективизма, безпринципните комбинации, политическата незрелост и пр. той десетилетия наред брани интересите на историческата наука и подава грижовна ръка на не един млад историк по пътя на неговата трудна и мъчителна реализация. Той оказва подкрепа и на някои медиевисти от старото поколение, които търсеха брод и не винаги срещаха достатъчно разбиране, бяха подложени на изолация и дискриминация.

През времето, когато сектантството и догматизма тегнеха над историческото наследство и го разглеждаха недостатъчно прецизно и диференцирано, ученият историк намира сили и гражданска смелост и дава положителна обективна оценка за научното дело на проф. П. Бицили, хулен по онова време от едни, премълчаван от други. В трудни дни за проф. Ив. Дуйчев той му вдъхва оптимизъм, разкрива му възможности за реализация, подпомага го да твори. В негово лице доц. Борислав Примов намира искрен, сърдечен приятел, който го подкрепя в процеса на интелектуалната реализация, в борбата за утвърждаване. Един такъв възискателен учен като акад. Ив. Снегаров приема с благодарност помощта, която му оказва. Признателен му беше и д-р В. Сл. Киселков. Импулсира за творчество и проф. Б. Цветкова.

Критичен, но справедлив, възискателен, но добронамерен, акад. В. Хаджиниколов оказва професионална и човешка подкрепа и на редица други медиевисти в техния тежък, труден и мъчителен път на развитие и утвърждаване. Това е друга негова заслуга към историческата наука, която тепърва ще бъде оценявана като фактор за регулиране на отношенията между различните поколения историци.

Като се има предвид сравнително бедната и оскъдна литература у нас по история на средните векове, липсата на самостоятелни, оригинални изследвания, трябва да се признае, че проучванията на акад. В. Хаджиниколов в този клон на историческите науки заемат своето място. Те имат несъмнено значение за българската историография по обща медиевистика и отбелязват един от нейните върхове.

Разбира се, в богатото и разностранно научно дело на акад. В. Хаджиниколов не всички концепции, тези, хипотези издържаха изпитанията на времето. Редица негови постановки, създадени в условията на войнстващия тоталитаризъм, са вече остарели, нещо напълно разбираемо. Но целокупната му хуманитарна продукция, съществена част от която образуват медиевистичните му изследвания, вече заема свое от никого неоспорвано място в българската историография през последните десетилетия на XX в.

БЕЛЕЖКИ

¹ По този въпрос вж. у: *Николов, Й.* Академик Димитър Ангелов и проблемите на обща медиевистика. – В: Сб. в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, 23–30.

² *Чолов, П.* Академик Владимир Топенчаров. Био-библиография. С., 1987.

³ Вж. *Георгиев, Г.* Щрихи към творческия портрет на Веселин Хаджиниколов. – Векове, 1977, № 4, 76–80; *Дамянов, С.* Научното и общественото дело на чл.-кор. проф. Веселин Хаджиниколов. – Истор. преглед, 1977, № 3, 110–126; *Димитров, С.* Академик Веселин Хаджиниколов – ученият и ръководителят (по случай неговата 80-годишнина). – Истор. преглед, 1997, № 2, 114–136.

⁴ Преглед на изследванията му вж. у: *Костова, Е.* Библиография на Веселин Д. Хаджиниколов. – Истор. преглед, 1987, № 5, 94–110.

⁵ За него вж. *Ангелов, Д., Й. Николов.* Научното дело на акад. Иван Снегаров. – Изв. на инст. за история (ИИИ), 14–15, 1964, 5–25; *Ковачев, М.* По-важни трудове на акад. Ив. Снегаров. – Пак там, 27–35; *Събев, Т.* Историкът Иван Снегаров. – Славяни, 1969, № 4, 24–32; *Тъпкова-Заимова, В.* Иван Снегаров. – Etudes balkaniques, 1971, № 7.

⁶ Акад. Иван Гошев. – Сп. БАН, 1965, № 4, с. 134; *Пандурски, В.* Акад. д-р Иван Гошев. – Църковен вестник, 1966, 2, 18–21.

⁷ За него вж. Очерки истории исторической науки в СССР. Т. 2. М., 1960, 351–370, 645–646; Т. 3. М., 1963, 414–418, 449–563; *Гутнова, Е. В.* Историография истории средних веков, 322–332.

⁸ *Астахов, В. И.* В. О. Ключевский – выдающийся представитель буржуазной историографии пореформенного периода. – В: Курс лекций по русской историографии. Ч. 2. Харьков, 1962.

⁹ Срв. *Вайнштейн, О. Л.* История советской медиевистики. Л., 1968, с. 62.

¹⁰ Вж. в тази насока спомените на автора в „Из дейността на проф. Александър Бурмов в Българското историческо дружество“ и сп. „Исторически преглед“ (В: Сб. в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973, 93–109).

¹¹ Заслужава да се припомни обстоятелството, че, наред с трудовете си по средновековна, нова и най-нова история на българския народ, акад. Ж. Натан обнародва редица изследвания, които притежават общомедиевистичен характер – „История на икономическите учения“ (С., 1940, с. 307). След време този труд, основно преработен в съавторство с проф. К. Григоров, излиза в две издания: История на икономическите учения. 1. изд. С., 1947, с. 286; 2. изд. С., 1949, с. 248.

¹² Сам акад. Д. Косев отбелязва специалния си интерес към епохата на Възраждането. „Главните ми приноси – казва той – се отнасят към историята на Българското възраждане.“ Винаги верен на принципите за търсене и защита на историческата истина (интервю с акад. Д. Косев). – В: Юбил. сб. в чест на академик Димитър Косев. С., 1985, с. 19).

¹³ Всъщност заниманията на В. Хаджиниколов по стопанска история датират от рано. Както е известно, през 1948 г. той постъпва като асистент по стопанска история в

СУ и пристъпва към системно изучаване на проблемите на този клон от системата на хуманитарните науки.

¹⁴ Трите тома, обнародвани от издателство „Наука и изкуство“, се появяват в следната последователност: Кн. I. С., 1955, 157 с.; Кн. II. Средновековна история. С., 1957, 338 с.; Кн. III. Нова история. Домонополистичен капитализъм. С., 1960, 307 с. Второ издание на лекциите е отпечатано в един том под заглавие „Обща стопанска история“ (Т. 1. 2. осн. прераб. изд. С., 1963). Феодалната епоха е застъпена много добре, като са дискутирани редица проблеми, и обхваща в тома от с. 79 до с. 260.

¹⁵ Такъв характер има докладът, който авторът изнася на юбилейното национално честване в гр. Преслав. Под формата на статия докладът излезе в сп. „Политическа просвета“ (1986, № 12, 85–92).

¹⁶ Поместена в: Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“, 1954, № 2, 135–175.

¹⁷ Излиза в поредицата „Методологически и историографски проблеми на историческата наука“ (Т. 1. С., 1973, 33–59).

¹⁸ Обнародвана от изд. „Наука и изкуство“ (С., 1956, 7–16 сл.).

¹⁹ Отпечатани в: Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“, 1957, № 1, 18–122.

²⁰ Хаджиниколов, В. Държава и етнос като исторически категории. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981, 527–549.

²¹ Хаджиниколов, В. Етнически процеси и етническо развитие. – В: Етнография на България. Т. 1. С., 1980, с. 34.

²² Хаджиниколов, В. Етногенезис и етническа история на българския народ. – В: Българска народна култура. С., 1981, 29–62.

²³ Хаджиниколов, В. Етническа душевност и предметна област на етнографията. – В: Етнография на България. Т. 1, 46–49.

²⁴ Хаджиниколов, В. Някои проблеми на народната култура. – В: Българска народна култура, 5–18; Проблеми на традицията и иновацията в народната култура. – Българска етнография, 1976, № 2, 3–12; Некоторые вопросы этнографического изучения народной и национальной культуры. – В: Проблемы культуры народов и народов. Варшава – Познан, 1976, 187–197.

²⁵ Хаджиниколов, В. Битът в етнографското изследване и осветление. – В: Етнография на България. Т. 1, 41–46; Бит, битова култура и социалистически начин на живот. – В: Ролята на Отечествения фронт за по-нататъшното утвърждаване на социалистическия начин на живот. С., 1980, 567–585.

²⁶ Хаджиниколов, В. Съединението на Украйна с Русия и българският народ. – Истор. преглед, 1954, № 2, 19–35; вж. и статията му в: Планово стопанство, 1956, № 5, 118–121.

²⁷ Вж. Истор. преглед, 1956, № 5, 118–121.

²⁸ Вж. Политическа просвета, 1986, № 12, 85–92.

²⁹ Хаджиниколов, В. Херцен и обществено-политическият живот на Русия през XIX в. – Истор. преглед, 1947, № 4–5, 4–5; 478–518.

³⁰ Вж. Истор. преглед, 1945, № 1, 137–139.

³¹ Отеч. фронт, № 570, 15 юли 1946.

³² Хаджиниколов, В. 14 юли 1789. – Раб. дело, № 155, 14 юли 1946.

³³ Вж. Истор. преглед, 1981, № 2, 39–51.

³⁴ Вж. Георгиев, Г. Академик Веселин Хаджиниколов. – Българска етнография, 1985, № 4, с. 49.

³⁵ В предисловието на своя лекционен курс „Экономическая история зарубежных стран“ (Ч. 1. Киев, 1959) В. Т. Чунтулов отбелязва: „Обаче по този курс, обхващащ голям исторически период и много страни, досега няма учебник или учебно пособие“ (Пак там, с. 3). Едва по-късно, вече през 1961 г. В. Е. Мотилев обнародва „Экономическая история зарубежных стран эпоха домонополистического капитализма“, курс лекции, четени в Икономическия факултет на Московския държавен университет. През 1966 г. се появи и „Экономическая история капиталистических стран“ под общата редакция на проф. И. С. Дзюбко и проф. В. Т. Чунтулов.

³⁶ Вж. Истор. преглед, 1965, № 1, 107–109.

³⁷ Пак там, с. 107.

³⁸ Пак там.

³⁹ Пак там, с. 108.

⁴⁰ Действително през 1954 г. в Москва излиза специализираният труд на Ф. Я. Полянски „Экономическая история зарубежных стран. Эпоха феодализма (Изд. Московского университета)“, но той е непълен и не може да обслужи процеса на обучението, на социалната практика.

⁴¹ Това се вижда от едно сравнение с учебника История средних веков. Т. 1–2. 2. перераб. изд. М., Высшая школа, 1977 (под ред. на С. Д. Сказкин), както и от сравнението с учебника за историческите факултети на педагогическите институти – История средних веков. М., 1986 (под ред. на Н. Ф. Колеснишки).

⁴² Хаджиниколов, В., С. Цонев, А. Беров, П. Горанов. Стопанска история на ново и най-ново време. 1. изд. С., 1966, 38–39.

⁴³ Пак там, с. 84 сл.; 122 сл.; 158 сл.

⁴⁴ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми на етнографската наука. Велико Търново, 1979, с. 123.

⁴⁵ Пак там, 35–36.

⁴⁶ Този пропуск е характерен в една или друга степен за следните курсове по история на феодалното общество: История средних веков. Т. 1–2. М., 1977; История средних веков (Редакционная коллегия: М. Л. Абрамсон, А. Я. Гуревич, Н. Ф. Колеснишки). М., 1964; вж. Семенов, Б. Ф. История средних веков. М., 1975; История средних веков. М., 1986.

⁴⁷ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., с. 215.

⁴⁸ Пак там, с. 216.

⁴⁹ По-подробно за това вж. студията на акад. Хаджиниколов „Към въпроса за предмета и значението на историята на народното стопанство“ (с. 142).

⁵⁰ Срв. Хаджиниколов, В. Историята на профсъюзното движение и възпитанието на работническата класа в България. – В: Българските професионални съюзи (1904–1984). С., 1984, с. 272.

⁵¹ Според официалната концепция, която тогава неизменно се цитираше в научните изследвания, „историята на развитието на обществото е преди всичко история на развитието на производството, история на начините на производство, които се сменят един с друг в продължение на векове, история на производителните сили и производствените отношения на хората“ (История на ВКП (б). Кратък курс. С., 1953, с. 133).

⁵² Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I. Увод и стара история, с. 22.

⁵³ Пак там, 22–23.

⁵⁴ Хаджиниколов, В. Към въпроса за предмета и значението на историята..., 141–142.

⁵⁵ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. II. Средновековна история, 3–4.

⁵⁶ История средних веков, с. 10.

⁵⁷ Схващания на В. Хаджиниколов, споделени с автора в беседа, проведена на 22 март 1987 г.

⁵⁸ Мисли, развити в беседа, проведена на 29 март 1987 г.

⁵⁹ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, с. 26; срв. Към въпроса за предмета и значението на историята..., с. 148.

⁶⁰ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, с. 3.

⁶¹ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. II, с. 4.

⁶² Пак там, кн. I, 38–54.

⁶³ Пак там, с. 33.

⁶⁴ Хаджиниколов, В. Някои методологически въпроси на периодизацията..., с. 36.

⁶⁵ Пак там, с. 37.

⁶⁶ Пак там, 41–42.

⁶⁷ Пак там, с. 49.

⁶⁸ Пак там, с. 50.

⁶⁹ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, 42–43.

⁷⁰ Хаджиниколов, В. Някои методологически въпроси на периодизацията..., с. 35.

⁷¹ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, с. 38.

⁷² Пак там, 38–39.

⁷³ Пак там, 44–45; срв. Някои методологически въпроси на периодизацията..., с. 46.

⁷⁴ Вж. напр. най-новата периодизация на родовообщинния строй в: История древнего

мира. Ранная древность. М., 1982, с. 22 сл.

⁷⁵ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, с. 5; срв. Обща стопанска история, с. 81.

⁷⁶ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., 50–51.

⁷⁷ Хаджиниколов, В. Държава и етнос като исторически категории, с. 528, заб. 6, с. 547.

⁷⁸ Пак там, с. 528.

⁷⁹ Срв. напр. Корсунский, А. Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе. М., 1963; Корсунский, А. Р., Р. Гюнтер. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. М., 1984.

⁸⁰ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., с. 84.

⁸¹ Пак там, с. 81, заб. 1.

⁸² Пак там, с. 85.

⁸³ Пак там, 87–88.

⁸⁴ Своите изводи в тази насока авторът основава на проучванията на Поплинский, Ю. К. К истории возникновения термина „этнос“. – Советская этнография, 1973, № 1, 128–134; Бромлей, Ю. В. Этнос и этнография. М., 1973, 21–22.

⁸⁵ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., с. 32; Общи въпроси на етнографската наука. – В: Етнография на България. Т. 1, 23–24.

⁸⁶ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологични проблеми..., с. 34; Етносът и неговите производни – предмет на етнографската наука. – В: Етнография на България. Т. 1, с. 24.

⁸⁷ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., 35–36; Етносът и неговите производни – предмет на етнографската наука, с. 25.

⁸⁸ Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., 42–43.

⁸⁹ Пак там, с. 43.

⁹⁰ Хаджиниколов, В. Някои проблеми на народната култура, с. 8.

⁹¹ Пак там.

⁹² Хаджиниколов, В. Теоретико-методологически проблеми..., 70–71.

⁹³ Хаджиниколов, В. Някои проблеми на народната култура, с. 9.

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ Хаджиниколов, В. Обща история на народното стопанство (лекции). Кн. I, 3–4.

⁹⁶ Обща стопанска история, с. 82.